

Munis Harezmi'nin Firdevsü'l-İkbâl İsimli Eserinde “Ölmek” Fiili ile “Ölüm” Kavramı İçin Kullanılan Kelime ve İfadeler

Hayrullah Kahya*

Özet

Bu çalışmada 19. yüzyıl Türkistan şair ve tarihçilerinden Munis Harezmi (1778-1829)'nin Hive Hanlığı tarihini konu alan Firdevsü'l-İkbâl isimli eserinde “ölmek” fiili ile “ölüm” kavramı için kullanılan kelime ve ifadeler incelenmiştir. Çalışmada ilk olarak Munis ve eseri Firdevsü'l-İkbâl hakkında bilgiler verilmiştir. Konunun devamında Munis'in Firdevsü'l-İkbâl isimli eserinin beşinci babına kadar olan bölümünde geçen “ölmek” fiili ile “ölüm” kavramı için kullanılan kelime ve ifadeler ele alınmıştır. Bunlar önce tek kelimededen oluşan sözler ve birden çok kelimededen oluşan sözler olmak üzere iki ana başlık altında toplanmıştır. Tek kelimededen oluşan sözler isimler ve fiiller olmak üzere; birden çok kelimededen oluşan sözler ise yardımcı fiillerle oluşan sözler ile deyimlerden oluşan sözler olmak üzere yine kendi içlerinde sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Her kelime veya ifadenin karşısına tırnak işareti içerisinde Türkiye Türkçesindeki anlamı yazıldıktan sonra o kelime veya ifadenin geçtiği örnek bir cümleye yer verilmiştir. Yapılan değerlendirmelerden yola çıkılarak “ölmek” fiili ile “ölüm” kavramı için kullanılan kelime ve ifadelerin anlam katmanlarına değinilmiştir. Böylece Munis'in Firdevsü'l-İkbâl adlı eserinden hareketle Çağatay Türkçesinde “ölmek” fiili ile “ölüm” kavramı için hangi kelime ve ifadelerin hangi anlam katmanlarıyla söz konusu edildiği ortaya konmuştur. İncelenen tüm kelime ve ifadelerin alfabetik sıralanmış bir listesine de çalışmanın sonunda yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çağatayca, ölmek ve ölüm, Türk dili, Hive Hanlığı, Munis Harezmi.

Words and Expressions Used for the Verb “To Die” and the Concept of “Death” in the Work “Firdaws-Al-Iqbal” by Munis Khwarazmi

Abstract

This study examines the words and expressions used for the verb “to die” and the concept of “death” in the work “Firdaws-al-İqbal” by Munis Khwarazmi on the history of Khiva Khanates. First, general information about Munis and his work Firdaws al-İqbal are provided. Afterwards the words and expressions used for the verb “to die” and the concept of “death” in the first five chapters of Firdaws al-İqbal by Munis Khwarazmi are examined as the main part of the study. The words and expressions are classified as two main groups: (i) the simple words, and (ii) the compound expressions. The Turkish counterparts of the words or expressions are provided in quotation and the sentences containing these words or expressions are given. According to this consideration, semantic extensions of the words and expressions used for the verb “to die” and the concept of “death” are also discussed.

Keywords: Chagatai Turkish, expressions of to die and death, Turkic language, Khiva Khanate, Munis Khwarazmi.

* Yrd. Doç. Dr. Yıldız Teknik Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, İstanbul/Türkiye, hayrullahkahya@hotmail.com

Giriş

Yaklaşık iki yüz elli yıl süren Türkistan Türklerinin siyasî birliği 16. yüzyılın sonlarına doğru Şıban hanı Abdullah (1551-1597) ve oğlu Abdülmümin'in (1598) ölümlerinden sonra taht kavgalarına sahne olmuştur. Bu kavgalar sonucunda yıkılan devletin yerini üç müstakil hanlık almıştır: Buhara (Özbek), Hive (Harezmi) ve Hokand hanlıkları (Eckmann 1963: 121).

Bu hanlıklardan Buhara (Özbek) Hanlığının idaresi 18. yüzyılın sonlarına doğru Muhammed Rahim Atalık (1753-1758) ile birlikte Mangıt sülalesine geçmiştir (Saray 1987: 596 vd.). Hanlık, Emir Muzaffereddin (1860-1886) döneminde ise Rusların hakimiyeti altına girmek zorunda kalmıştır (1868). Son Buhara hanı Alim zamanında Hanlık, Ruslar tarafından resmen ortadan kaldırılmış ve 1920'de yerine Buhara Cumhuriyeti kurulmuştur (Alpargu 2002: 568).

Hive (Harezmi) Hanlığına 17. yüzyılın ikinci yarısında meşhur tarihçi hükümdar Ebülğazi Bahadır Han (1643-1663) hükmetmeye başlamıştır. Ebülğazi'den sonra oğlu Anuşah Han (1663-1687) geçmiştir (Saray 1998: 168 vd.). 1860'lı yıllarda Türkmenlerin isyanı gibi bazı olumsuz gelişmeler devletin gücünü azaltmıştır. Bu durumu fırsat bilen Ruslar da Hanlığı 1873'te işgal etmişlerdir. Bir süre Rus hakimiyeti altında varlığını sürdüren Hive Hanlığı, 1920'de resmen ortadan kaldırılmış; yerine Harezmi Halk Cumhuriyeti kurulmuştur (Alpargu 2002: 571). 1924'te de bu devlete tamamen son verilip toprakları Harizm, Özbekistan, Türkmenistan ve Kara Kalpakistan arasında paylaştırılmıştır (Saray 1998: 170).

Şahrüh ibn Aşur Kul (1700-1721) tarafından kurulduğu kabul edilen Hokand Hanlığı ise İrdan Bey (1760-1778) zamanında tam bir devlet haline gelmiştir. Daha sonraki dönemlerde birçok kez Buhara Hanlığı ile savaşmak zorunda kalmış; bu yüzden zaman zaman bağımsızlığını kaybetmiş (Saray 1987: 611 vd.) olan Hanlık, Ruslar tarafından 1868'de kısmen; 1876'da ise bütünüyle istila edilerek ortadan kaldırılmıştır (Barthold 1998: 556). Böylece Hokand Hanlığı, Rusya'nın idaresindeki Türkistan vilayetine "Fergana Oblastı" olarak dahil edilmiştir¹ (Alpargu 2002: 574).

Orta Asya'daki Türk dilinin son dönemi hakkındaki bilgiler oldukça azdır. Hat-

1 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyıl Orta Asya Türklerinin siyasî, sosyal, ekonomik durumları hakkında daha fazla bilgi için bk. A. Zeki Velidi Togan (1981). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi Batı ve Kuzey Türkistan*, C.1, İstanbul, Enderun Kitabevi; Eugene Schuyler (2007). *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, (çev. Firdevs Çetin, Halil Çetin), İstanbul:Paradigma; Sebahattin Şimşir (2009). *Dünden Bugüne Türkistan'da Türkler*, İstanbul:IQ Kültür Sanat Yayıncılık; Mehmet Saray (1993). *Özbek Türkleri Tarihi*, İstanbul,-Nesil Yayınları, Abdülkerim Özaydın (1997). "Hârizm", *TDVİA*, c. 16, s. 217-220. Osmanlı Devleti ile hanlıklar arasındaki ilişkiler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Saray (1994). *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Ankara,TTK Yayınları.

ta bu dönem sanatçılarının tam bir listesi dahi henüz çıkarılamamıştır. Bu döneme ait bilgi ve belgelerin daha çok Sovyet Rus hâkimiyetinde olan bölgelerde kalması, uzun yıllar boyunca bu belgelere ulaşmayı imkânsız kılmıştır². Bununla birlikte dönem hakkındaki bilgiler yapılan yeni araştırma ve yayınlarla artmaktadır.

1. Munis Harezmi (1778-1829)

Hive (Harezm) Hanlığının en önemli tarihçi ve şairlerinden olan Munis hakkındaki bilgiler daha çok kendi eserlerinden elde edilmektedir. Yazar en önemli eseri olan *Firdevsü'l-ikbâl*³ de (kısaltması Fİ) kendisini şu şekilde tanıtmaktadır: *Şîr Muḥammadu'l-mulaḳḳab bi'l-Mūnis* (4b/4). Buradan yazarımızın asıl adının *Şîr Muhammed*, lakabının ise *Munis* olduğu anlaşılmaktadır. Harezm yakınlarındaki *Kiyat* köyünde dünyaya geldiği için⁴ *Munis Harezmi* olarak da bilinir. Şeceresinden anlaşıldığı kadarıyla⁵ asil bir soydan gelen Munis, Özbekler'in *Yüz* adlı kabilesine mensuptur. Ataları devlet hizmetinde bulunan üst düzey memurlardandır.

Munis'in eğitim hayatı hakkında kesin bilgiler yoksa da kendisi zaman zaman *Firdevsü'l-ikbâl*'de "usta" olarak nitelediği kişilerden⁶ bahseder. Ancak bu ifadeyi saygı amacıyla mı kullandığı yoksa gerçekten bu şahıslara talebelik mi yaptığı, talebelik yaptıysa onlardan ne tür bir eğitim almış olduğu açık değildir. Bununla birlikte kendisi gençliğinden beri ilim meclislerinde bulunmak-tan hoşlandığını, özellikle şiir ve tarihe meraklı olduğunu ifade etmektedir (Fİ 4b/12 vd.). Cumahoca ise Munis'in önce köy mektebinde, sonra Hive medre-

2 Bu dönemle ilgili en derli toplu ve geniş çalışma Macar Türkolog Eckmann tarafından yapılmıştır. bk. János Eckmann (1963). "Çağataycanın Son Devri (1800-1920)", *TDAY Belleten*, s. 121-156, Ankara, TDK Yayınları. Ayrıca bk. Feridun Tekin (2011). "Hanlıklar Dönemi Çağatay Edebiyatı", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, c. 6/1, s. 1782-1788.

3 *Firdevsü'l-ikbâl*'in Türkiye'deki tek nüshası İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi T 82 numaradadır. 524 varaktan oluşmaktadır. Yazmanın devamında Âgehî'nin *Riyazü'-devle* ile *Zübdetü't-tevârih* adlı eserleri de yer almaktadır. Bu çalışmada verilen varak numaraları bu nüshaya göredir. Fuat Köprülü, bu nüshayı Âgehî'nin yazmış olduğunu iddia etmektedir (Köprülü 1988: 321).

4 Munis, kendi doğum tarihini şöyle belirtir: *Ve İt yılı âfiâb-ı Ôâlam-tâb Ḥaml burcığa tahvîl kılganda nav-roz küni panc-şanba şubhîda faḳîrniñ vilâdatı vuḳû'Ö tapıp durur* (Fİ 82a/12-13). Bu tarih miladi 19 Mart 1778'dir (İnan 1933:17). Ancak Bregel, Barthold'un daha önce belirttiği gibi, bu tarihin çevirme tablosunda bir gün önce ya da bir gün sonraya da denk gelebileceğini ifade ederek sözü geçen tarihin 20 Mart olabileceğini de söylemektedir (Bregel 1988: 3, dipnot 14).

5 Munis, Fİ'de kendi şeceresini şu şekilde vermektedir: *ÔAvâz Mîr-âb ibn Şîr Muḥammad Mîr-âb ibn Êşim Biy Mîr-âb ibn Ḥasan Ḳulı Atalık ibn Oraḳ Muḥammad Bekevül ibn Davlat Biy ibn Gerây Biy ibn Muḥammad Cân Şüfi Biy-i Yüz* (156a/9-11). Bu şecereden de atalarının mirablık, beylik ve atalık gibi önemli görevlerde bulunmuş oldukları anlaşılmaktadır.

6 Örneğin *Seyyid İşen Hoca*'yı "üstadi" olarak nitelendirmektedir (Fİ 80a/15 vd.).

sesinde okuduğunu⁷; küçük yaşlardan itibaren hattatlık yaptığını belirtmektedir (Cumahoca 2006: 429). Eserlerinden Arapça ve Farsçayı çok iyi bildiği anlaşılmaktadır⁸. Ayrıca eserlerinde tarih, edebiyat gibi bilimler ile siyer, tefsir, Kur'an ve hadis gibi dinî ilimlere atıflar yapmasından eğitim düzeyinin oldukça yüksek olduğu ortaya çıkmaktadır.

Munis, Hive hanlarından El Tüzer Han (1804-1806) ve kardeşi Muhammed Rahim Bahadır Han (1806-1825) ile Allah Kulı Han (1825-1843) zamanlarında yaşamış ve baba mesleği olan mir-ablık⁹ görevinin yanında hanların seferlerine ve av partilerine katılmıştır. Yeğeni ve talebesi Âgehî'nin (1809-1874) bildirdiğine göre bu seferlerden birinde orduda baş gösteren salgın bir hastalığa (bazı kaynaklara göre veba) yakalanmış ve bu hastalıktan kurtulamayarak 1829'da ölmüştür (Bregel 1988: 7). Görevini ise Âgehî devralmıştır.

Munis'in bir divanı vardır: *Munisü'l-uşşak*¹⁰. Bundan başka arkasında El Tüzer Han'ın emriyle başladığı fakat tamamlamamış olduğu *Firdevsü'l-ikbâl* adlı bir tarih kitabı ile Muhammed Rahim Bahadır Han'ın emriyle başladığı ve bitiremediği *Ravzatu's-safa Tercümesi* adlı bir başka tarih kitabı bırakmıştır. Ayrıca Cumahoca, Munis'in divanının ikinci kez dizimi sırasından divanın en sonuna *Sevad-ı Talim*¹¹ adlı bir manzume eklediğini; Harezm'in su yolları hakkında *Arneler* adlı bir kitap yazdığını; soyu hakkında *Dibaçe* adlı başka bir eserin daha olduğunu kaydetmektedir (Cumahoca 2006: 429).

2. *Firdevsü'l-ikbâl*

El Tüzer Han tahta geçtikten¹² bir süre sonra hanlığın tarihini yazdırmak istemiştir¹³. Bunun için kendisine görev verilen Munis, hanlığın tarihini yazmak

7 Eckmann da Munis'in eğitimini Hive medresesinde tamamlandığını ifade etmektedir (Eckmann 1963: 123).

8 Nitekim aşağıda da belirttiğimiz gibi *Ravzatu's-safa*'yı Farsçadan Çağataycaya çevirmekle görevlendirilmiştir. Ayrıca *Firdevsü'l-ikbâl*'de Farsça manzumeleri vardır.

9 Eckmann, Munis'in 1800 yılında babasının ölümü üzerine Avaz Inak tarafından saray hizmetine alındığını ifade etmektedir (Eckmann 1963:121). Cumahoca da Munis'in mir-ablık hizmetinden önce fermancılık vazifesiyle görevlendirildiğini belirtmektedir (Cumahoca 2006: 429).

10 Tekin, Munirov'dan naklen bu eserin Özbekistan'da beş yazma, altı da taş basma nüshası olduğunu ifade etmektedir (Tekin 2011: 1784).

11 *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nesir-Nazım)* "Munis" maddesinde (c. 15/2, s. 165) bu eserin bir ders kitabı olduğu ifade edilmektedir.

12 El Tüzer'in tahta geçişi yeni bir hâdisedir. Çünkü o zamana kadar Harezmîler Cengiz soyundan olmayan hiç kimseyi han olarak tanımamaktadırlar ve böyle bir durum Harezm'deki Türk boy-ları tarafından bile uğursuzluk olarak kabul edilmektedir. Ancak El Tüzer, dedesi Muhammed Emin Inak'ın Temir Gazi'yi öldürüp yönetimi ele geçirmesinden sonra ilk kez kendinden önceki hanı tahttan indirmiş ve han olarak tahta oturmuştur. El Tüzer, hükümdarlığı döneminde ülkede tam bir diktatörlük kurmuştur (Togan 1977: 255). El Tüzer'in han olmasıyla Hive Hanlığındaki Cengiz soyunun hâkimiyeti sona ermiştir.

13 Böylece muhtemelen kendi idaresinin meşruiyetini sağlamlaştırmayı amaçlamıştır.

için işe koyulmuştur¹⁴. Munis kitabına başladığında bahar mevsimi olduğunu belirtir. Bu bahar mevsiminin "ikbal sahib-kıranı" olarak nitelediği El Tüzer ile süslenmiş olduğundan hareketle yazacağı kitaba *Firdevsü'l-ikbâl* adını verdiğini ifade eder (Fİ 9b/4). Munis, kitabını bir mukaddeme, beş bap ve bir hâtimeye ayırarak yazmayı planlamıştır. Mukaddemede El Tüzer Han'ın övgüsü ve kazanmış olduğu bazı başarılarından, birinci bapta Hz. Adem'den Hz. Nuh dönemine kadar olan olaylardan, ikinci bapta Hz. Nuh'un oğlu Yafes'ten Konratlara kadar hüküm sürmüş Moğol padişahlarından, üçüncü bapta Ebülгази Bahadır Han'ın soyu olan Korlas padişahlarından, dördüncü bapta El Tüzer Han'ın atalarından, beşinci bapta El Tüzer'in doğumundan kitabın biteceği tarihe kadar olan olaylardan, hatime bölümünde ise El Tüzer Han zamanındaki meşhur evliyalar, âlimler, beyler, emirler, fazıllar, akıl sahipleri ve ilginç olayları ele almayı düşündüğünü belirtmektedir (Fİ 9b/8 vd.).

Ancak her şey planladığı gibi olmamıştır. İlk sorun El Tüzer'in 1806'da öldürülmesi üzerine ortaya çıkmıştır. Munis, El Tüzer'in fermanı üzerine telif etmeye başladığı *Firdevsü'l-ikbâl*'in yazımına El Tüzer Han'ın katlinden sonra uzun süre ara verdiğini, hatta bu işi terk ettiğini belirtmektedir (Fİ 66a/3 vd.). Munis, El Tüzer'den sonra tahta geçen Muhammed Rahim Bahadır Han'dan kendi dönemini de ilave ederek kitabı tamamlama emrini alınca tekrar işe koyulmuştur (Fİ 66a/11 vd.). Ancak bu eseri bitiremeden Muhammed Rahim Han, Munis'e Mirhand'ın Farsça *Ravzatu's-safa* adlı tarih kitabını Çağataycaya tercüme etmesini emretmiştir. Bu yüzden *Firdevsü'l-ikbâl*'i yarıda bırakan Munis, *Ravzatu's-safa*'nın tercümesini de bitirememiş, onun yalnızca birinci bölümünü ve ikinci bölümün bir kısmını tamamlayabilmiştir (Eckmann 1963: 123).

Munis, Harezm'de hüküm süren Hive hanları tarihi ile ilgili olarak *Şecere-i Türk* ve *Şecere-i Terakime*'nin yazarı Ebülгази Bahadır ibn Arab Han dönemine kadarki olayların daha önceki kaynaklarda mevcut iken bu dönemden sonraki bilgilerin ilk olarak kendi araştırma ve gözlemleri sonucunda ortaya çıktığını belirtmektedir (Fİ 156a/11-17).

Munis, El Tüzer Han'ın ve saltanatının yedinci yılına kadar Muhammed Rahim Bahadır Han'ın dönemini anlattıktan sonra yukarıda belirtilen sebepten dolayı eserine ara verince 1813-1825 yıllarını kapsayan bölümler Muhammed Rahim Bahadır Han'dan sonra han olan Allah Kulu'nun emriyle Âgehî tarafından tamamlanmıştır. Ancak Âgehî amcasının başlangıçta planladığı hâtime bölümünü

14 El Tüzer'in 1804-1806 yılları arasında hüküm sürdüğü bilindiğine göre Munis eserine bu yıllar arasında başlamış olmalıdır. Ancak eserine El Tüzer'in hükümdar olmasından belli bir süre sonra başladığı için başlama tarihi Bregel'in de işaret ettiği gibi büyük ihtimalle 1804'ün sonları ya da 1805 yılının başlarıdır. Çünkü kendisinin de eserinde belirttiği gibi (Fİ 66a/3 vd.) El Tüzer öldürüldüğünde yaklaşık 65 varak yazmıştı. Bu kadar çalışma kanatimize göre bir yıla yakın bir süre almış olmalıdır.

hiç yazmamış, beşinci babı da ikiye bölerek birinci bölümünü El Tüzer Han'a, ikinci bölümünü ise Muhammed Rahim Han'a ayırmıştır.

Orta Asya Türk tarihinin özellikle Rus işgalinden önceki son dönemi hakkında tarihî kaynaklar yetersizdir. Bundan dolayı *Firdevsü'l-ikbâl*'in Âgehî tarafından yazılan tarih külliyyatı¹⁵ ile birlikte 19. yüzyıl Orta Asya Türk dili ve tarihi konusundaki değerinin çok yüksek olduğu konusunda araştırmacılar görüş birliği içindedirler.

Firdevsü'l-ikbâl'in dokuz yazması bulunmaktadır. Bunların ikisi Leningrad'daki, beşi Taşkent'teki, biri Helsinki'deki ve biri de İstanbul'daki kütüphanelerde¹⁶.

Eserden ilk olarak Vámbéry söz etmiştir. Ancak Vámbéry'nin verdiği bilgilerde yanlışlıklar vardır (İnan 1933: 18). Eser üzerinde ilk çalışma Rus oryantalist A.L. Kuhn tarafından yapılmıştır (1873). Ondan sonra A. Amirkhan'yantz'ın eserle ilgili küçük çalışmaları varsa da eser üzerindeki ilk ciddi çalışma Barthold'a aittir. Barthold, *Firdevsü'l-ikbâl*'in küçük bir bölümünü yayımlamıştır. Rusya'da ise Samoyloviç'ten başka P. P. Ivanov, A. K. Borovkov ile Z. Aksakov, Gulanov, Munirov, Yudin gibi bilim adamları da eser üzerinde çalışmışlardır. Ayrıca Eckmann, Köprülü ve Hofman'ın da bu konuda çalışmaları olduğunu belirtmek gerekir (Bregel 1988: 36 vd.). Türkiye'de ise 1909'da Necip Asım¹⁷ ve 1933'te Abdulkadir İnan¹⁸ eserle ilgili küçük makaleler yayımlamışlardır.

Hem içerik hem de dil bakımından çok önemli bir eser olan *Firdevsü'l-ikbâl* üzerinde en kapsamlı çalışma Yuri Bregel tarafından yapılmıştır. Bregel, Leningrad'taki iki nüshanın (C ve E nüshaları) edisyon kritiğini yaparak eseri önce Arap

15 Âgehî, *Firdevsü'l-ikbâl*'i bitirdikten sonra çağdaşı olan hanların tarihi şu beş eserde anlatmıştır: *Riyâzü'd-devlet*, *Zübdetü't-tevârih*, *Câmiu'l-vukûâtî's-sultâniye*, *Gülşen-i devlet*, *Şâhidü'l-ikbâl* (Eckmann 1963: 126-127).

16 Bu nüshalar hakkında bilgi için bk. Yuri Bregel (1988). *Şir Muhammed Mirab al-mutahallas bi'l-Münis ve Muhammed Rıza Mirab al-mutahallas bi'l-Âgehî, Firdevsü'l-ikbâl, H(v)ârezm Tarihi*, s. 43-44, E. J. Brill, Leiden.

17 Necip Asım (1328). "Firdevsü'l-ikbâl 1", *Türk Derneği*, S. 2, İstanbul, s. 68-71; a.mlf., "Firdevsü'l-ikbâl 2", *Türk Derneği*, S.3, İstanbul, s. 81-85, 1328. Necip Asım, bu makale serisinin ilkinde Şibanlılar zamanından beri Orta Türk tarihinin kısa bir özetini yapmış, ikincisinde de *Firdevsü'l-ikbâl*'in bu çalışmaya da esas alınan ve şu anda İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi nu: T 82'de bulunan nüshanın yüzeysel bir tanıtımını yapmıştır. Bu yazısında sözü geçen nüshanın devamındaki Agehî'nin *Riyâzü'd-devle* ve *Zübdetü't-tevârih* adlı kitapları hakkında da kısa bilgiler vermektedir. Yazar bu nüshanın nerede bulunduğunu belirtmemiş, "elimizdeki nüsha" (s. 85) demekle yetinmiştir.

18 Abdulkadir [İnan] (1933). "XIX-uncu Asır Türkistan şair ve tarihçilerinden Şir Mehmet Munis 1778-1829", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, c. 2, S. 13, İstanbul, s. 17-20. İnan, bu makalesinde *Firdevsü'l-ikbâl*'in İstanbul nüshasına dayanarak Munis'in hayatı hakkında bilgiler vermektedir. Yazar, makalesinin seri şeklinde devam edeceğini belirtmesine rağmen makalenin devamına rastlanmamıştır.

harfli Çağatayca olarak¹⁹, sonra da İngilizceye tercüme ederek²⁰ yayımlamıştır.

Henüz *Firdevsü'l-ikbâl*'in herhangi bir nüshasının tamamının transkripsiyonlu metni toplu olarak yayımlanmış değildir. Ancak Türkiye'de yakın zamanda yapılan doktora tezleri ile eserin -Bregel'in görme imkânı bulamadığı- İstanbul nüshasının transkripsiyonlu metni, dil incelemesi ve dizini araştırmacıların istifadesine sunulmuştur²¹.

3. "Ölmek" fiili ile "ölüm" kavramı için kullanılan kelime ve ifadeler

Türkçede "ölmek" ve "ölüm" kavramlarını konu alan bazı çalışmalar yapılmıştır²². Bu makalede ise Çağatay Türkçesinin son dönem eserlerinden *Firdevsü'l-ikbâl*'in beşinci babına kadar olan bölümünde "ölmek" fiili ile "ölüm" kavramının karşılığı olarak kullanılan kelime ve ifadeler üzerinde durulmuştur. Bu kelime ve ifadeler öncelikle kelime sayılarına göre tek kelimedenden oluşan sözler ve birden çok kelimedenden oluşan sözler olmak üzere ikiye ayrılarak incelenmiştir. Tek kelimedenden oluşan sözler kendi arasında isimler ve fiiller olmak üzere; birden çok kelimedenden oluşan sözler ise yardımcı fiillerle oluşan sözler ve deyimlerden oluşan sözler olmak üzere ikiye ayrılarak ele alınmıştır.

3.1. Kelime sayılarına göre

3.3.1. Tek kelimedenden oluşan sözler

- 19 bk. Yuri Bregel (1988). *Şir Muhammed Mirab al-mutahallas bi'l-Münis ve Muhammed Rıza Mirab al-mutahallas bi'l-Âgehî, Firdevsü'l-ikbâl, H(v)ârezm Tarihi*, Leiden, E. J. Brill.
- 20 bk. Yuri Bregel (1999). *Şir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Rıza Mirab Agahi, Firdaws Al-iqbâl (History of Khorezm)*, Brill, Leiden-Boston-Köln.
- 21 bk. Hayrullah Kahya (2010). *Münis ve Âgehî Firdevsü'l-ikbâl (vr. 1b-156b) (Giriş, İnceleme, Metin, Dizin)*, İstanbul, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi; Sevda Kaman (2012), *Firdevsü'l-ikbâl Giriş-Transkripsiyonlu Metin-İnceleme (156b-336a)-Dizin*, İstanbul, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi; R. Şenay Şişman (2012). *Firdevsü'l-İkbâl: Giriş, Transkripsiyonlu Metin (vr. 336a-523a)*, İstanbul, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- 22 Örneğin bk. Gülden Sağol-Yüksekkaya (2010). "Türklerde Ölümün Algılanışı "Ölmek" Karşılığı Kullanılan Kelimelerden Hareketle", Uçmağa Varmak Kitabı, (Editörler: Emine Gürsoy-Naskali, Gülden Sağol-Yüksekkaya), 3-40, İstanbul, Kitabevi; Hacer Tokyürek (2009). "Eski Uygur Türkçesinde "Ölüm" Kavramı ile İlgili İfadeler", Bilig, S. 50, s. 169-198; Jean-Paul Roux (1999). *Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm*, (Çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul, Kabcacı; Osman Nedim Tuna (1957). "Köktürk Yazıtlarında "Ölüm" Kavramı ile İlgili Kelimeler ve "kergek bol-" Deyiminin İzahı", VIII. Türk Dil Kurumu Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler, s. 131-148, Ankara, TDK Yayınları; Ahmet B. Ercilasun (2007). "Türkçede Öl- Fiili Üzerine", Makaleler (Dil-Destan-Tarih-Edebiyat), (Haz. Ekrem Arıkoğlu), Ankara, Akçağ Yayınları. Bu çalışmada tarafımızdan doktora tezi olarak hazırlanan Firdevsü'l-ikbâl'in belirtilen bölümlerinin transkripsiyonlu metninden faydalanılmıştır."

3.3.1.1. İsimler

favt “ölüm”: *Atası favtıdın soñra muddat-ı madīd ve Óahd-ı baÓıd dostlarğa muruvvat, duşmanlarğa sıyāsat kılıp ataları bargan yolğa Óāzım boldı* (25a/3-5).

mamāt “ölüm”: *Kim háyāt ahlı ése kıldı mamāt içre źalīl* (153b/13-14).

mavt “ölüm”: *Bu kışlaqda anıñ iki şānasınıñ arasığa köydürgü çıķıp háyāt vadīÓatın (2) melekü'l-mavtğa tapşurdı* (53a/1-2).

merg “ölüm”: *Ki kélgen henüz étmeyin anda ārām / ÓAdam cānıbı merg ile hem-ķadamdur* (19a/13-14).

ölüm “ölüm”: *Ólüm yahşı yok bolmay imānımız* (46a/11).

rıhlat “göç, göçüş; ölme”: *Alanķava, Dobun Bayan rıhlatıdın soñra Moğul éliniñ serverligige kıyām körgüzür érđi* (36a/17-18)

vafāt “vefat, ölüm”: *Anıñ taóríh-ı vafātıda dép durur kim* (41a/9-10)...

3.3.1.2. Fiiller

bar- “varmak, gitmek; ölmek”: *Bir néççe furśat cahānbānlig mesnedige müttekī bolup Óāķıbat atası keynidin bardı* (24b/14-15).

ķalma- “kalmamak; ölmek, yaşamı sona ermek”: *Dép dururlar kim kēme Kūfedin hāreket kıldı ve Mekke-i MuÓāżzamağa yétip Hāram atrāfını yétti ķatla aylanıp bés ayģaça Óālamniñ āfāķ u aķtārın sayr kılıp çün kēme ahlıdın özge hıç mahlūkī ķalmadı, fanā gird-ābıda ğarķ boldılar* (21a/10-12).

két- “gitmek; ölmek”: *Ger yüz yaşasun ķişi ve ger miñ / Yoķ çārası Óāķıbat kéterniñ* (19b/2-3).

öl- “ölmek”: *Han Kéldi ÓInaķ kaçıp Őoñratğa barıp Muħammad Nażar Biy bile muddat-ı madīd muħārabāt kılıp anıñ ķolıda öldi* (79a/6-7).

3.3.2. Birden çok kelimedden oluşan sözler

3.3.2.1. Yardımcı fiillerle oluşan sözler

3.3.2.1.1. “bol-” / “ol-” yardımcı fiiliyle oluşturulan sözler

Óadam sarı ravān bol- “yokluģa gitmek, yokluģa dođru yola koyulmak; ölmek”: *Çū Bartan Óadam sarı boldı ravān / Yesügey ata mülkide boldı han* (38b/4-5).

ataları bargan yolğa Óāzım bol- “Atalarının gittiği yola koyulmak, atalarının gittiği yola gitmek; ölmek”: *Atası favtıdın soñra muddat-ı madīd ve Óahd-ı baÓıd dostlarğa muruvvat, duşmanlarğa sıyāsat kılıp ataları bargan yolğa Óāzım boldı* (25a/3-5).

favt bol- “vefat etmek, ölmek”: *Ol favt bolģandın soñra anıñ oğlı Őuçum*

Bural valî-Ŗahd boldı (36a/3).

ğāyib ol- "gaip olmak, kaybolmak; ölmek": *Boluñ hāzır ki ol dağı cahāndın / Atı dék āhuru 'l-amr oldı ğāyib* (75b/17).

ğayrdın közni yumup yārğa vāsıl bol- "yabancılara gözünü kapatıp sevgiliye ulaşmak; ölmek": *Ğayrdın yumup közni yārğa bolup vāsıl* (77b/4).

Ĥaķnıñ raĥmatıġa Ŗāzım bol- "Hakk'ın rahmetine gitmek; ölmek": *Bir neçe yıldın soñ Ĥaķnıñ raĥmatıġa Ŗāzım boldı* (64b/17-65a/1).

Ĥaķnıñ raĥmatıġa vāsıl bol- "Hakk'ın rahmetine ulaşmak; ölmek": *Muĥammad Cān Sūfı Biy-i Yüz Ĥaķnıñ raĥmatıġa vāsıl bolup durur* (156a/9-10).

helāk bol- "helak olmak; ölmek": *Ol ĥabsda helāk boldı* (84b/12).

Teñri raĥmatıġa vāsıl bol- "tanrı rahmetine ulaşmak; ölmek": *ŖĀdıl Bég, Teñri raĥmatıġa vāsıl boldı* (101b/16-17).

şahīd bol- "şehit olmak; ölmek": *Şayĥ Nacmu 'd-dīn Kūbarā raĥmatu 'llāhi Ŗalayĥ hem ol vāĥıya-ı Ŗāzımda şahīd boldı* (40a/13-14).

yerge nihān bol- "yere (doğru) gizlenmek; ölmek": *Çū Dutumenen yerge boldı nihān / Ata ornıda tuttu Ķaydu cahān* (37a/4).

3.3.2.1.2. ét- yardımcı fiiliyle oluşturulan sözler

Ŗālamġa vadāŖ ét- "āleme veda etmek; ölmek": *Anı valî-Ŗahd kılip Ŗālamġa vadāŖ étđi* (18b/16).

3.3.2.1.3. eyle- yardımcı fiiliyle oluşturulan sözler

cahān birle vadāŖ eyle- "cihan ile birlikte veda etmek; ölmek": *Yalġuz kélip érđi çün cahān manzılıġa / Yalġuz dağı eyledi cahān birle vadāŖ* (18a/2-3).

3.3.2.1.4. kıl- yardımcı fiiliyle oluşturulan sözler

Ŗadam cānıbı murācaŖat kıl- "yokluk tarafına dönüş yapmak; ölmek": *Yaşı ikki yüz kırkġa yétgende uluġ oġlı pād-şāhlıġın umarā u erkān-ı davlatġa vaşıyyat kılip ... muġtażāsı bile Ŗadam cānıbı murācaŖat kıldı* (23b/3-5).

Ŗadam mamlakatıġa Ŗāzımat kıl- "yokluk memleketine (doğru) yola çıkmak; ölmek": *Ol, Ŗadam mamlakatıġa Ŗāzımat kılgandın soñra anıñ oġlı Yulduz Ĥan saltanat avcıġa irtıfāŖ tapdı* (36a/8-9).

āĥırat safarı kıl- "ahiret seferi yapmak; ölmek": *Herātıñ üstıġa kélgende añā oġ tégip āĥırat safarı kıldı* (86b/3-4).

āĥırat mülkige intıķāl kıl- "ahiret ülkesine geçmek; ölmek": *ŖŖmrı toķuz yüz altmış ikkiġa yétgende Idrısı ornıda olturtup āĥırat mülkige intıķāl kıldı* (19b/1-2).

Óālam tengnāyidin āhirat sarāyığa intıķāl kıł- “ālem mezarından ahiret sarayına geçmek; ölmek”: *Muddatī ĥukūmat amrıġa ıstıġāl körgüzüp Óālam tengnāyidin āhirat sarāyığa intıķāl kıldı* (24b/10-11).

Óālamġa vadāÓ kıł- “āleme veda etmek; ölmek”: *Ĥan bir nēcçe muddatdın soñra Óālamġa vadāÓ kıldı* (61b/14-15).

Óālam-ı fānīdın bākī cahānġa rıĥlat kıł- “geçici ālemden kalıcı (sonsuz) cihana göçmek; ölmek”: *ÓInaķ Óālam-ı fānīdın bākī cahānġa rıĥlat kıldı* (83b/5).

Óālam-ı fānīdın cahān-ı bākīġa rıĥlat kıł- “geçici ālemden kalıcı (sonsuz) cihana göçmek; ölmek”: *Anıñ avāyıl-ı saltanatıda Ādīna Muĥammad Atalıķ Óālam-ı fānīdın cahān-ı bākīġa rıĥlat kıldı* (65a/12-13).

(öz oġlı bargān yolġa) Óazīmat kıł- “(öz oġlunun gittiġi yola doğru) yola koyulmak; ölmek”: *Anıñ kéyniçe atası Mutavvaşlıĥ hem öz oġlı bargān yolġa Óazīmat kıldı* (20a/11-12).

cahānġa vadāÓ kıł- “(bu) dünyaya veda etmek; ölmek”: *Ol, cahānġa vadāÓ kılgāndın soñra anıñ oġlı Sam Savçı ķāyım-maķām boldı* (36a/4-5).

cahān-ı fānīdın bahıst-ı cāvīdānġa rıĥlat kıł- “geçici dünyadan sonsuz cennete göçmek; ölmek”: *Anoşġa banī-Ādam ayālatın tapşurup cahān-ı fānīdın bahıst-ı cāvīdānġa rıĥlat kıldı* (17b/16-17).

cahān-ı fānīġa vadāÓ kıł- “geçici dünyaya veda etmek; ölmek”: *Oġlı Téñiz Ĥanġa mülk ayālatın tapşurup cahān-ı fānīġa vadāÓ kıldı* (32a/12-13).

cānın Téñriġa taslīm kıł- “canını Tanrı’ya teslim etmek; ölmek”: *Bars yılıniñ āhırıda seksen üç yaşıda cānın Téñriġa taslīm kıldı* (55a/1).

dāru’l-fanādın dāru’l-baķāġa rıĥlat kıł- “geçici yerden kalıcı (sonsuz) yere göçmek; ölmek”: *Sana altı yüz ottuz tokķuzda dāru’l-fanādın dāru’l-baķāġa rıĥlat kıldı* (41a/8-9).

fanā gülistānıdın baķā bostānġa intıķāl ve firāk ancumanıdın visāl şabıstānġa irtıĥāl kıł- “geçicilik gülistanından kalıcılık bostanına göçmek ve ayrılık topluluġundan kavuşma odasına geçmek; ölmek”: *Yād-gār Ĥannıñ ayyāmıda fanā gülistānıdın baķā bostānġa intıķāl ve firāk ancumanıdın visāl şabıstānġa irtıĥāl kıldı* (95a/9-10).

fanā marĥalası sarı ĥırām kıł- “yokluk tabakasına doğru salınarak yürümek; ölmek”: *Eger ol kıldı fanā marĥalası sarı ĥırām* (155a/9).

Ĥaķ rahmatıġa Óazīmat kıł- “Ĥakk’ın rahmetine (doġru) yola çıkmak; ölmek”: *Taóriĥ tokķuz yüz ottuz ikkide Ĥaķ rahmatıġa Óazīmat kıldı* (48a/14-15).

Ĥaķġa cān taslīm kıł- “Ĥakk’a can(ını) teslim etmek; ölmek”: *Yolda, oġlınıñ ölgenin eşitip bir āh-ı sard ciger-i pur-dardıdın tartıp Ĥaķġa cān taslīm kıldı*

(89a/5-7).

hâyat tahtıdın tahta-ı tábütğa naql kııl- “hayat tahtından tabut tahtasına geçmek; ölmek”: *Atasıdın soñ mutaśaddī saltanat bolup neçe yıllar yavni yavlap avni avlap āhuru'l-amr hâyat tahtıdın tahta-ı tábütğa naql kııldı* (25a/1-2).

ıntıqāl kııl- “(bir yerden başka bir yere) geçmek; ölmek”: *Ol, ıntıqāl kıılğandı soñra anıñ oğlu Tımāc ata tahtıda olturdu* (36a/1-2).

ķābız-ı arvāhğa cān taslīm kııl- “ruhları alan (meleğe) can(ını) teslim etmek; ölmek”: *Oğlığa mülkni tapşurup ķābız-ı arvāhğa cān taslīm kııldı* (24b/16-17).

kevkeb-i vucūdı Óadam ufķıda ğurūb kııl- “varlık yıldızı yokluk ufkunda batmak; ölmek”: *Bir neççe muddatlardı soñ Yulduz Ğannıñ kevkeb-i vucūdı Óadam ufķıda ğurūb kıılıp nebiresı Dobun Bayan Ğannıñ āftāb-ı iķbālı saltanat burcıdın tulūÓ kııldı* (36a/12-14).

rıhlat kııl- “göçmek; ölmek”: *Ādam Óalayhi's-salāmdın bir yıl soñ yā yetti yıl soñ Ğāzrat-ı Ğovvā rıhlat kıılıp Ādam Śafıyyu'llāhniñ yanıda madfūn bolup durur* (17a/6-7).

rıhlat kōsi urup lahd-ı manzıl-gāhığa nahzāt kııl- “göç davulunu vurup gidilecek mezara (doğru) ayrılmak, yürümek; ölmek”: *ÓĀķıbat rıhlat kōsi urup lahd-ı manzıl-gāhığa nahzāt kııldı* (32a/1-2).

safar kııl- “yolculuğa çıkmak; ölmek”: *Ol safar kıılğandı soñra anıñ oğlu Ķalımacu mülk ihtıyārın aldı* (36a/5-6).

3.3.2.1.5. tap- yardımcı fiiliyle oluşturulan sözler

acal hānasıda mātliĝ tap- “ecel evinde ölümü bulmak; ölmek”: *Taptı acal hānasıda mātliĝ* (5a/16).

cahāndın ıntıqāl tap- “dünyadan göçmek; ölmek”: *Ol, muddat-ı madīd Sır boyundaĝı Ķazaķda ve Yañı Daryā savāhılıdaĝı Ķara Ķalpaķğa pād-şāh bolup Muĝammad Raĝım Ğan zamānıda sana miñ ikki yüz daĝı yigirme üçde cahāndın ıntıqāl taptı* (79b/16-17).

şahādat tap- “şehitlik bulmak, şehit olmak; ölmek”: *ÓAbdu Kerīm Bēg-i meźkūr Bābā Bēg ve Kūçek (5) ÓInaķ Ğıvaķ üstıĝa leşker kēltürgende zahm-dār bolup şahādat taptı* (95b/4-5).

vafāt tap- “vefat etmek; ölmek”: *Anıñ ayyām-ı ĥukūmatıda Ērümçi Barlas vafāt-ı Ķaçulı Bahādur vafāt tapdı* (38b/5-6).

3.3.2.1.6. tapşur- yardımcı fiiliyle oluşturulan sözler

cānın cān-āfarıńĝa tapşur- “canını canı yaratana (Allah'a) teslim etmek; ölmek”: *ÓĀķıbat cānın cān-āfarıńĝa tapşurup altı oĝul yād-gār kıoydı* (45b/9-10).

hâyât vadîŖatın kâbîzu'l-arvâhğa tapsur- “hayat emanetini ruhları kabzedenden (meleğe) teslim etmek; ölmek”: *Bir neççe fursât farâgat bile saltanat sürüp hâyât vadîŖatın kâbîzu'l-arvâhğa tapsurdı* (47a/6-7).

hâyât vadîŖatın melekü'l-mavtğa tapsur- “hayat emanetini ölüm meleğine teslim etmek; ölmek”: *Bu kışlağda anıñ iki şânasınıñ arasığa köydürgü çıķıp hâyât vadîŖatın melekü'l-mavtğa tapsurdı* (53a/1-2).

3.3.2.1.7. yét- / yet yardımcı fiiliyle oluşturulan sözler

acal mavŖıdı yét- “ecel zamanı gelmek; ölmek”: *Acal mavŖıdı yétgendin soñra uluğ oğlı Kıra Hannı (5) vaşı ve valî-Ŗahd kılıp Ŗadam cānıbığa safar merkebin sürdi* (25b/4-5).

acalınıñ tund-bādı yét- “ecel kasırgası ulaşmak; ölmek”: *Yétip āhır acalınıñ tund-bādı / Hâyâtın gurğa-ı gird-āb kıldı* (32b/3-4).

şahādat daracasığa yét- “şehitlik mertebesine ulaşmak, şehit olmak; ölmek”: *Témür Şayh az kişi bile keynidin barıp uruşup hazīmat tapıp şahādat daracasığa yétti* (44b/10-11).

3.3.2.1.8. yetüş- yardımcı fiiliyle oluşturulan sözler

rıhlat çağı yetüş- “göç zamanı gelmek; ölmek”: *Çün rıhlat çağı yetüşdi, oğlin valî-Ŗahd kılıp ataları barğan yolğa bardı* (37a/12-13).

3.3.2.2. Deyimlerden oluşın sözler

ābā u acdādı barğan yolğa bar- “atalarının ve dedelerinin gittiği yola gitmek; ölmek”: *Qubla Kıraan bir neççe yıldın soñra ābā u acdādı barğan yolğa bardı* (38b/1).

acalınıñ nā-güvār şarbatın iç- “ecelin acı şerbetini içmek; ölmek”: *Ol hem ābā u acdādınıñ sulūkıdın tacāvuz kılmay muddat-ı madīd Ŗadl tahtıda oturup nazŖ hālatıda oğlı Alanca Hannı valî-Ŗahd kılıp acalınıñ nā-güvār şarbatın içti* (24a/13-14).

acal şarbat-ı nā-güvārın lā-curŖa çek- “ecel(in) acı şerbetini son damlasına kadar içmek; ölmek”: ... *acal şarbat-ı nā-güvārın lā-curŖa çekti* (60a/12-13).

Ŗadam cānıbığa safar merkebin sür- “yokluk yönüne yolculuk eşeğini sürmek; ölmek”: *Acal mavŖıdı yétgendin soñra uluğ oğlı Kıra Hannı (5) vaşı ve valî-Ŗahd kılıp Ŗadam cānıbığa safar merkebin sürdi* (25b/4-5).

āhıratğa bar- “āhirete gitmek, āhirete ulaşmak; ölmek”: *Ol, āhıratğa barğandın soñra anıñ oğlı Témür Taş, hanlığ tācı bile sar-afrāz boldı* (36a/6-7).

āhıratınıñ yolın tut- “āhiretin yolunu tutmak; ölmek”: *Qalcıday Han vafāt kılrda él u amvālın iki taşım kılıp ol ikevğa bérıp āhıratınıñ yolın tutdı*

(84b/10-11).

āhırat mülkin musahhar étgeli két- “âhıret ülkesini esir etmek için gitmek; ölmek”: *Anıñ Öumrı ikki yüz kırığa yétgendiñ soñra oğlı Almancanı han kılıp āhırat mülkin musahhar étgeli kétı* (23b/16-17).

āhırat mülkige rıhlat kösi ur- “âhıret ülkesine (gitmek için) göç davulu vurmak; ölmek”: *Ol, yüz on altı yıl, yetti ıqlımda hanlıg sürüp āhırat mülkige rıhlat kösi urdı* (31a/6-7).

āhırat Óazmın tut- “âhıret yolunu tutmak; ölmek”: *Badarhān Arıgınıñ köp-rügiğa kélgende at sürünüp Han atdın cudā bolup başı yarılıp āhırat Óazmın tuttı* (63a/15-16).

ahtar-ı Óumrıñ zavāli (bol-) “ömür yıldızı batmak; ölmek”: *ŞaÓşaÓa-ı tıgı bir āftāb durur kim her muhālfnıñ samtu'r-raósiğa ırtıfāÓ tapsa ahtar-ı Óumrıñ zavāli muhākkaş bolur* (11a/8-9).

Óālam gülistānı sayrıdın köz yum- “âlem gülistanının seyrinden göz(ünü) kapamak; ölmek”: *Sana altı yüz éllikte Atıl kenārıda Óālam gülistānı sayrıdın köz yumdı* (41b/16-17).

Óālamdın öt- “âlemden (başka bir âleme) geçmek; ölmek”: *Bir néççe mud-datdın soñra oğlı Mōngeni valı-Óahd kılıp Óālamdın ötti* (85a/10-11).

Óālam-ı fānı gülistānı sayrı tamāşāsıdın közin yum- “geçici âlem gülistanının seyrinden gözünü kapamak; ölmek”: *Ol, üç yıl hūkūmat-ı saltanat sürüp Óālam-ı fānı gülistānı sayrı tamāşāsıdın közin yumup durur* (64b/8-9).

Óālam-ı fānıdın öt- “geçici âlemden (kalıcı âleme) geçmek; ölmek”: *Mud-datlar umūr-ı saltanat ve nızām-ı mamlakatğa intzām bérıp oğlını kıyım-maķām kılıp Óālam-ı fānıdın ötdi* (36b/17-18).

aradın çık- “aradan çıkmak; ölmek”: *Ol aradın çıkğandın soñ anıñ oğlı Meñli H(v)āca pād-şāh bolup durur* (36a/7-8).

ataları barğan yolğa bar- “atalarının gittiği yola gitmek; ölmek”: *Oğlıñ valı-Óahd kılıp ataları barğan yolğa bardı* (37a/13).

barsa kélmes dégen hısn-ı hāşıngā kirip hısarı bol- “gitse (gidince) gelmez denen sağlam kaleye girip yerleşmek; ölmek”: *Oğlı Güyük Hannı ornıda nāyıp manāb kılıp barsa kélmes dégen hısn-ı hāşıngā kirip hısarı boldı* (24a/10-11).

cāndın élik yu- “candan el yıkamak; ölmek”: *Saltanat bile cāndın yup élik ki bar érmış / Saltanat bile cāngā ıÓtmād bī-hūda* (77b/3).

dunyādın öt- “dünyadan (başka bir yere) geçmek; ölmek”: *Başka ķavl bile altı yüz kırıkda dunyādın ötdi* (41a/4).

fānā marhālasığa rıhlat ķadamın ķoy- “yokluk tabakasına (doğru) göçüş

ayağını koymak; ölmek”: ... *fanā marhālasıǵa rıhlāt kadamın koydı* (60a/12).

firdavs-ı aÖlāda mekân tut- “yüce cennette yer almak; ölmek”: *Maşhūr rivāyat durur kim melāyike anı üç yüz altmış bēşǵa yétgende āsmāngā rafÖ kılıp firdavs-ı aÖlāda mekân tuttı* (20a/1-2).

ǵússa merg olup öl- “sıkıntı çekerek ölmek”: *Bu habar-ı vahşat-aşarnıñ ıstımāÖdın Mengü Témür Han, ǵússa merg olup öldi* (42b/13).

Hâk civārıǵa bar- “Hak katına gitmek; ölmek”: *Anūşah Hannıñ zamānıda Hâk civārıǵa bardı* (94a/14).

Hâkıñ civārıǵa bar- “Hak’ın katına gitmek; ölmek”: *Yaşı éllik bēşde érđi kim Hâkıñ civārıǵa bardı* (90b/10-11).

Hâk rahmatıǵa bar- “Hak rahmetine gitmek; ölmek”: ... *Abulek Hannıñ zamānıda Hâk rahmatıǵa bardı* (92a/2-3).

Hâk rahmatıǵa kêt- “Hak(k’ın) rahmetine gitmek; ölmek”: *Tāörth yeti yüz éllik sékkizde Berdi Bég Hannıñ valī-Öahdlıǵın vaşıyyat kılıp Hâk rahmatıǵa kétti* (44a/12-13).

hâyāt mülki terkin tut- “hayat ülkesini terk etmek; ölmek”: *ÖUmrı sékkiz yüz altmış bēşǵa yetüşgendin soñra oǵlı Yazdnu kıyım-maķām kılıp hâyāt mülki terkin tutdı* (19a/11-12).

... **nıdāsıǵa lebbeyk-i icābat zamzamasın sür-** “... çağrısına uyma melodosini söylemek; ölmek”: ... *nıdāsıǵa lebbeyk-i icābat zamzamasın sürdi* (91a/6-7).

Rabbu’l-arbābnıñ rahmatı civārıǵa bar- “Allah’ın rahmeti yanına gitmek; ölmek”: *Taörth toķuz yüz ottuz üçde Avānış Hannıñ avāyıl-ı saltanatıda Rabbu’l-arbābnıñ rahmatı civārıǵa bardı* (92a/12-13).

... **şarbat-ı nā-güzīrin iç-** “... acı şerbeti içmek; ölmek”: ... *şarbat-ı nā-güzīrin içip* ... (43b/1).

tirik kıtulma- “diri (olarak) kıtulmamak; ölmek”: *Bu tört kışidin özge mutanaffısı ol maÖrekeğin tirik kıtulmadı* (33a/1-2).

vafāt şarbatın lā-curÖa dam tart- “vefat şerbetini son damlasına kadar içmek; ölmek”: *ÖUmrı henüz ottuzǵa kırmesđin burun vafāt şarbatın lā-curÖa dam tarttı* (36a/14-15).

4. “Ölmek” ve “ölüm” kavramlarının anlam katmanları

Yapılan bir araştırmaya göre tarih boyunca Türkler ölümü “öbür dünyaya veya öteki dünyaya (ahirete) gitmek”, “misafirliğin son bulması”, “cennete ya da (sevilmeyen kişiler için) cehenneme gitmek”, “geçiş, geçilmesi gereken bir menzil”, “yaradana kavuşmak”, “(ruh/can kuşunun) uçması, göğe yükselmesi”,

“canın/ruhun bedenden ayrılışı”, “nefes almanın sona ermesi”, “kader”, “mezara girip yok olmak”, “toprağa karışıp yok olmak”, “aydınlıktan karanlığa gidiş”, “yok olmak”, “uyumak, istirahat çekilmek”, “gözlerini kapamak/yummak”, “ceza(landırma)” gibi algılarıyla bazen olumlu bazen de olumsuz bir olgu olarak değerlendirilmişlerdir (Sağol-Yüksekkaya 2010: 3-40).

Firdevsü'l-ikbâl'in beşinci babına kadar olan bölümünde tespit edilen “ölmek” fiili ile “ölüm” kavramı için kullanılan kelime ve ifadelerin anlam katmanları ise şu şekilde sıralanabilir:

4.1. Ölümün olumlu bir olgu olarak algılanması

Bu dünya geçicidir, dardır, sıkıntılıdır, zındandır, ayrılıktır. Öteki dünya ise kalıcıdır, sonsuzdur, saraydır, yeni ve güzel bir ülkedir, kavuşmaktır. Ölüm ise göç davulunu çalarak öbür dünyadaki güzelliklere doğru yola çıkmaktır²³: *āhırat mülkige intikāl kıl-* (19b/1-3), *āhırat mülkige riḥlat kösi ur-* (31a/6-7), *āhırat mülkin musahhar étgeli két-* (23b/16-17), *āhırat Őazmın tut-* (63a/15-17), *āhırat safarı kıl-* (86b/3-5), *āhıratğa bar-* (36a/6-7), *āhıratnıñ yolın tut-* (84b/10-11), *Őālam tengnāyıdın āhırat sarāyığa intikāl kıl-* (24b/10-12), *Őālam-ı fānıdın bāķī cahānga riḥlat kıl-* (83b/5), *Őālam-ı fānıdın cahān-ı bāķığa riḥlat kıl-* (65a/12-14), *barsa kélmes dégen ḥısn-ı ḥāşingā kirip ḥısarī bol-* (24a/10-11), *cahān-ı fānıdın bahışt-ı cāvıdāngā riḥlat kıl-* (17b/16-18), *dāru'l-fanādın dāru'l-baķāğa riḥlat kıl-* (41a/8-10), *fanā gülistānıdın baķā bostānığa intikāl ve firāk ancumanıdın vıśāl şabıstānığa irtihāl kıl-* (95a/9-11).

Ölüm cennete gitmektir, yüce yerlerde mekân tutmaktır: *firdavs-ı aŐlāda mekân tut-* (20a/1-2).

Ölüm bu dünyaya gözünü kapayıp uykuya dalmak, istirahat çekilmektir: *Őālam gülistānı sayrıdın köz yum-* (41b/16-17), *Őālam-ı fānı gülistānı sayrı tamāşāsıdın közin yum-* (64b/8-9).

Bazı ölümler mukaddes değerler uğrunadır. Bu durumda kişi şahadet derecesine erişmiş, yani şehit olmuştur: *şahādat daracasığa yét-* (44b/10-12), *şahādat tap-* (95b/4-6), *şahīd bol-* (40a/13-15).

Ölmek, tasavvufi bir anlayışla ele alındığında yaradanına, sevgilisine kavuşmaktır. Bu anlayışa göre ölü, ölüm vasıtasıyla kendini yaratan Hakk'ın dergâhına gitmek üzere yola çıkmıştır. Sevgilinin çağrısına uyarak onun katına doğru yola çıkan ölü orada, yaratanın rahmetine kavuşacağına inanır: *ğayrıdın közni yumup yārğa vāsıl bol-* (77b/4), *Ĥaķ civārığa bar-* (94a/14), *Ĥaķ rahmatığa bar-* (92a/2-3), *Ĥaķ rahmatığa két-* (44a/12-13), *Ĥaķ rahmatığa Őazimat kıl-* (48a/14-16),

23 Çalışmanın bu bölümünde örnek olarak verilen sözlerin *Firdevsü'l-ikbâl*'de geçtiği cümleler çalışmanın 3. maddesinde yazıldığı için bundan sonra sadece bu sözlerin adı geçen metindeki varak ve satır numaralarının gösterilmesiyle yetinilmiştir.

Ħaḳniñ civāriğa bar- (94a/14), *Ħaḳniñ raḥmatığa Óāzım bol-* (64b/17-65a/1), *Ħaḳniñ raḥmatığa vāsıl bol-* (156a/9-10), ... *nıdāsığa lebbeyk-i icābat zamzasın sür-* (91a/6-7), *Rabbu 'l-arbābniñ raḥmatı civāriğa bar-* (92a/12-13), *teñri raḥmatığa vāsıl bol-* (101b/16-17).

Ölüm bir seferdir. Ölmek de yolculuk zamanının gelmesidir. Ölü bu yola adım atan kişidir. Ölmek, yola benzetilen ölüm ile bu yolun yolcusu olan ölünün atalarının gittiği yere doğru yola koyulmaktır. Ölüm aynı zamanda yer değiştirmektir: *ābā u acdādi bargān yolığa bar-* (38b/1), *ataları bargān yolğa bar-* (37a/13), *ataları bargān yolğa Óāzım bol-* (25a/4-5), *(öz oğlu bargān yolğa) Óazımat kı-* (20a/12), *ḥayāt tahtıdın tahta-ı tábütğa naql kı-* (25a/2), *ıntıķāl kı-* (36a/1), *rıḥlat* (36a/16), *rıḥlat çağı yetüš-* (37a/12), *rıḥlat kı-* (17a/7), *rıḥlat kösi urup laḥd-ı manzıl-gāhığa nahzat kı-* (32a/1-2), *safar kı-* (36a/5).

Ölüm, insanın canının/ruhunun bedenden ayrılışıdır. Canın/ruhun bedenden ayrılmasıyla ölüm olayı vuku bulur. Ancak ölü, bedenden ayrılan canını/ruhunu yahut kendisine emanet olarak verilen hayatını Hakk'a ya da ruhunu almakla görevli meleğe (Azrail) teslim etmektedir: *cāndın élik yu-* (77b/3), *cānın cān-āfarınga tapşur-* (45b/9-10), *cānın Téñriğa taslīm kı-* (55a/1), *Ħaḳğa cān taslīm kı-* (89a/6-7), *ḥayāt vadīÓatın ḳābizu 'l-arvāhğa tapşur-* (47a/6-7), *ḥayāt vadīÓatın melekü 'l-mavtığa tapşur-* (53a/1-2), *ḳābiz-ı arvāhğa cān taslīm kı-* (24b/17).

4.2. Ölümün olumsuz bir olgu olarak algılanması

Her insanın belli bir yaşam süresi vardır. Bu sürenin sona ermesi demek olan ölüm, er geç her canlının başına gelecek mukadder bir olaydır. Bu yönüyle insanın kaderidir. Çoğunlukla şerbete benzetilen ecel geldiğinde kişinin buna karşı koyması mümkün değildir, kişi bu acı şerbeti bir yudumda içmek durumundadır: *acal hānasıda mātḥğ tap-* (50a/17), *acal mavÓıdı yét-* (25b/4), *acal şarbat-ı nā-güvārın lā-curÓa çek-* (60a/12-13), *acalniñ nā-güvār şarbatın iç-* (24a/14), *acalniñ tund-bādi yét-* (32b/3-4), ... *şarbat-ı nā-güztrin iç-* (43b/1), *vafāt şarbatın lā-curÓa dam tart-* (36a/15).

Kimi zaman ölüm yok olmaktır, yokluk memleketine doğru yola çıkmaktır. Bazen de ömür yıldızının sönmesidir; helak olmaktır. Bu anlayışta ölüm toprağa karışıp kaybolmak, aydınlıktan veya varlık âleminden yokluk tarafına geçmektir: *Óadam cānıbu murācaÓat kı-* (23b/6), *Óadam cānıbiğa safar merkebin sür-* (25b/5), *Óadam mamlakatığa Óazımat kı-* (36a/8), *Óadam sarı ravān bol-* (38b/5), *ahtar-ı Óumrınıñ zavālı (bol-)* (11a/9), *aradın çık-* (36a/7), *fanā marḥalası sarı ḥırām kı-* (155a/9), *fanā marḥalasığa rıḥlat ḳadamın koy-* (60a/12), *ğāyib ol-* (75b/17), *ğuşsa merg olup öl-* (42b/13), *helāk bol-* (84b/13), *kevkebi vucüdi Óadam ufḳıda gurüb kı-* (36a/13), *yerge nihān bol-* (37a/4).

Ölmek bu bu dünyayı terk etmek, buradan göçmektir. Başka bir deyişle ya-

şadığı dünyaya veda etmektir. Bu yönüyle bu dünya geçici bir mekândır. Ölüm yoluyla bu âlemden gidilir: *Öālamdın öt-* (36a/4), *Öālamğa vadāŎ ét-* (18b/16), *Öālamğa vadāŎ kıł-* (36a/17), *Öālam-ı fānīdın öt-* (36b/17), *bar-* (24b/15), *cahān birle vadāŎ eyle-* (18a/3), *cahāndın intıķāl tap-* (79b/18), *cahānğa vadāŎ kıł-* (36a/5), *cahān-ı fānīğa vadāŎ kıł-* (32a/13), *dunyādın öt-* (45a/15), *hāyāt mülki terkin tut-* (19a/12), *ķalma-* (40a/1), *két-* (19b/3).

Sonuç

Orta Asya'daki Türk dilinin son dönemi hakkındaki bilgiler oldukça azdır. Bunun bir nedeni, Eckmann tarafından da belirtildiği gibi, bu döneme ait bilgi ve belgelerin daha çok Sovyet Rus hâkimiyetinde olan bölgelerde kalmasından dolayı uzun yıllar bu belgelere ulaşmanın imkânsız olmasıdır. Son yıllarda artan dönem hakkındaki çalışmaların ise genellikle tarih alanında yahut metin neşirleri şeklinde oldukları görülmektedir.

Çalışmadan çıkardığımız sonuçları şu şekilde sıralayabiliriz:

Munis Harezmi'nin *Firdevsü'l-ikbâl* isimli eserinde "ölmek" ve "ölüm" karşılığı kullanılan sözcükler, bazen tek bazen de birden çok kelime ile isim (*favt, mamāt, mavt, merg, ölüm* gibi), fiil (*bar-, ķalma-, két-, öl-* gibi), birleşik fiil (*āhurat safarı kıł-, cahān birle vadāŎ eyle-, cānın Téñriğa taslīm kıł-, şahīd bol-, vafāt tap-, yerge nihān bol-* gibi) yahut deyimler (*Ŏadam cāmbığa safar merkebin sür-, aradın çık-, cāndın élik yu-, vafāt şarbatın lā-curŎa dam tart-* gibi) şeklinde ifade edilmiştir. İncelediğimiz metinde 92 farklı kelime ya da kelime grubu ile ifade edilen bu sözcüklerin sadece sayısal anlamdaki fazlalığı değil, aynı zamanda (*Ŏālam tengnāyının āhurat sarāyığa intıķāl kıł-, ğayrdın közni yumup yārga vāsıl bol-, rıhlat kösi urup lahd-ı manzıl-gāhığa nahzat kıł-, ... nıdāsığa lebbeyk-i icābat zamzamasın sür-* örneklerinde olduğu gibi) edebî değer açısından yüksek olmaları da dikkati çekmektedir.

Ayrıca metinde geçen sözcüklerin (*acalnıñ tund-bādı yét-, acal şarbat-ı nā-güvārın lā-curŎa çek-, ahtar-ı Ŏumrınıñ zavālı (bol-), hāyāt tahtudın tahta-ı tábütğa naql kıł-, barsa kélmes dégen hısn-ı hāsīnğa kirip hısarī bol-, kevkeb-i vucūdi Ŏadam ufķıda ğurūb kıł-* gibi) metaforik ve benzetmeye dayalı söyleyişleri²⁴ içermekte olduğu görülmektedir.

Bu kelime ve ifadeler 19. yüzyıl Orta Asya Müslüman Türklerinin "ölmek" ve "ölüm" olgularını nasıl algıladıklarını da bizlere göstermektedir. Buna göre Orta Asya Müslüman Türkleri bu kavramları genellikle *bu geçici ve sıkıcı dünyadan daha güzel ve sonsuz bir dünyaya gidiş, şehadet derecesine ulaşmak, yaratılanın*

24 Metaforun ve benzetmenin karşılaştırılması hakkında bk. Hacer Tokyürek (2009). "Eski Uygur Türkçesinde "Ölüm" Kavramı ile İlgili İfadeler", *Bilig*, S. 50, s. 171.

sevgilisi olan yaradanına kavuşması gibi olumlu; bazen de yokluğa doğru yola çıkmak, ecelin acı şerbetini bir yudumda içmek veya toprağa girip gizlenmek gibi olumsuz bir olgu olarak algılamaktadırlar.

Ek:

Tablo 1: “ölmek” ve “ölüm” karşılığı kullanılan sözlerin alfabetik listesi

1	ābā u acdādī bargān yolīğa bar- (38b/1)	47	favt (62a/4)
2	acal hānasıda mātīlg tap- (50a/17)	48	favt bol- (61b/14)
3	acal mavŌıdı yēt- (25b/4)	49	fırdavs-ı aŌlāda mekān tut- (20a/2)
4	acal şarbat-ı nā-güvārın lā-curŌa çek- (60a/12-13)	50	ğāyıb ol- (75b/17)
5	acalnıñ nā-güvār şarbatın iç- (24a/14)	51	ğayrdın közni yumup yārğa vāsıl bol- (77b/4)
6	acalnıñ tund-bādı yēt- (32b/3-4)	52	ğuşsa merg olup öl- (42b/13)
7	Ōadam cānıbı murācaŌat kıł- (23b/6)	53	Ĥağ civārīğa bar- (94a/14)
8	Ōadam cānıbığa safar merkebin sür- (25b/5)	54	Ĥağ raĥmatığa bar- (92a/2)
9	Ōadam mamlakatığa Ōazimat kıł- (36a/8)	55	Ĥağ raĥmatığa kēt- (44b/13)
10	Ōadam sarı ravān bol- (38b/5)	56	Ĥağ raĥmatığa Ōazimat kıł- (48a/14-15)
11	āhırat mülkige ıntıķāl kıł- (19b/1-2)	57	Ĥağğa cān taslīm kıł- (89a/6-7)
12	āhırat mülkige rıĥlat kösi ur- (31a/7)	58	Ĥağnıñ civārīğa bar- (90b/11)
13	āhırat mülkin musahhar étgeli kēt- (23b/16-17)	59	Ĥağnıñ raĥmatığa Ōazım bol- (65a/1)
14	āhırat Ōazmın tut- (63a/17)	60	Ĥağnıñ raĥmatığa vāsıl bol- (156a/9-10)

15	āhırat safarı kıł- (86b/3-4)	61	ĥayāt mülki terkin tut- (19a/12)
16	āhıratğa bar- (36a/6)	62	ĥayāt tahtıdın tahta-ı tābütğa naql kıł- (25a/2)
17	āhıratnıñ yolın tut- (84b/10-11)	63	ĥayāt vadıŪatın qābızu'l-arvāhğa tapşur- (47a/6-7)
18	ahtar-ı Ūumrınıñ zavālı (bol-) (11a/9)	64	ĥayāt vadıŪatın melekü'l-mavtğa tapşur- (53a/1-2)
19	Ūālam gülistāni sayrıdın köz yum- (41b/17)	65	helāk bol- (84b/13)
20	Ūālam tengnāyıdın āhırat sarāyığa intıqāl kıł- (24b/10-11)	66	ıntıqāl kıł- (36a/1)
21	Ūālamdın öt- (36a/4)	67	qābız-ı arvāhğa cān taslīm kıł- (24b/17)
22	Ūālamğa vadāŪ ét- (18b/16)	68	qalma- (40a/1)
23	Ūālamğa vadāŪ kıł- (36a/17)	69	két- (19b/3)
24	Ūālam-ı fānī gülistāni sayrı tamāşāsıdın közin yum- (64b/9)	70	kevkeb-i vucüdi Ūadam ufqıda gurüb kıł- (36a/13)
25	Ūālam-ı fānıdın bākī cahānga rıhlat kıł- (83b/5)	71	mamāt (153b/14)
26	Ūālam-ı fānıdın cahān-ı bākīğa rıhlat kıł- (65a/13)	72	mavt (53a/2)
27	Ūālam-ı fānıdın öt- (36b/17)	73	merg (19a/14)
28	aradın çıq- (36a/7)	74	... nıdāsığa lebbeyk-i icābat zamzamasın sür- (9a/6-7)
29	ataları barğan yolğa bar- (37a/13)	75	öl- (79a/7)
30	ataları barğan yolğa Ūāzım bol- (25a/4-5)	76	ölüm (46a/11)
31	(öz ođlı barğan yolğa) Ūāzımat kıł- (20a/12)	77	Rabbu'l-arbābnıñ rahmatı cıvārığa bar- (92a/12-13)

32	bar- (24b/15)	78	rıhlat (36a/16)
33	barsa kélmes dégen hısn-ı hâşingá kirip hısári bol- (24a/10-11)	79	rıhlat çağı yetüş- (37a/12)
34	cahân birle vadâÖ eyle- (18a/3)	80	rıhlat kıl- (17a/7)
35	cahândın ıntıkâl tap- (79b/18)	81	rıhlat kösi urup lahd-ı manzıl-gâhuğa nahzat kıl- (32a/1-2)
36	cahânga vadâÖ kıl- (36a/5)	82	safar kıl- (36a/5)
37	cahân-ı fânîdın bahışt-ı cävîdânga rıhlat kıl- (17b/16-17)	83	şahâdat daracasığa yét- (50b/8)
38	cahân-ı fânîga vadâÖ kıl- (32a/13)	84	řahâdat tap- (77a/12)
39	cândın élik yu- (77b/3)	85	řahîd bol- (40a/14)
40	cânın cân-âfaringá tapşur- (45b/9-10)	86	... şarbat-ı nâ-güzîrin iç- (43b/1)
41	cânın Ténrîga taslîm kıl- (55a/1)	87	teñri rahmatığa vâsil bol- (101b/17)
42	dâru'l-fanâdın dâru'l-baqâga rıhlat kıl- (41a/9)	88	tirik řutulma- (33a/1-2)
43	dunyâdın ôt- (45a/15)	89	vafât (33a/4)
44	fanâ gülistâmıdın baķā bostânıga ıntıkâl ve fırâk ancumanıdın visâl şabıstânıga irtihâl kıl- (95a/9-10)	90	vafât şarbatın lâ-curÖa dam tart- (36a/15)
45	fanâ marhâlası sarı hırâm kıl- (155a/9)	91	vafât tap- (35b/17)
46	fanâ marhâlasığa rıhlat kıdamın koy- (60a/12)	92	yerge nihân bol- (37a/4)

Kaynakça

Alpargu, Mehmet (2002). "Türkistan Hanlıkları", *Türkler Ansiklopedisi*, s. 557-605.

Barthold, W. (1998). "Hokand", *İA*, c. 5/1, s. 553-556.

"Munis" (2000). *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nesir-Nazım)*, c. 15/2, s. 165.

Bregel, Yuri (1988). *Şir Muhammed Mirab al-mutahallas bi'l-Mûnis ve Muhammed Rıza Mirab al-mutahallas bi'l-Âgehî, Firdevsü'l-ikbâl, H(v)ârezm Tarihi*, E. J. Brill: Leiden, New York, København, Köln.

Bregel, Yuri (1999). *Shir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Riza Mirab Agahi, Firdaws Al-iqbâl (History of Khorezm)*, Brill: Leiden-Boston-Köln.

Cumahoca, N. A. (2006). "Munis, Şermuhammed (1778-1859)", *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, c. VI, s. 429.

Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.

Devlilioğlu, Ferit (1970). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara: Aydın Kitabevi.

Eckmann, János (2003). *Çağatayca El Kitabı*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Eckmann, János (1963). "Çağatay Edebiyatının Son Devri", *TDAY Belleten*, s. 121-156.

Ercilasun, Ahmet B. (2007). "Türkçede Öl- Fiili Üzerine", *Makaleler (Dil-Destan-Tarih-Edebiyat)*, (Haz. Ekrem Arıkoğlu), s. 371-375, Ankara: Akçağ Yayınları.

Fİ: Munis Harezmi ve Muhammed Rıza Mir-Âb Agehî, *Firdevsü'l-ikbâl*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nu: T 82.

[İnan], Abdülkadir (1933). "XIX-uncu Asır Türkistan şair ve tarihçilerinden Şir Mehmet Munis 1778-1829", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, c. 2, S. 13, s. 17-20.

Kahya, Hayrullah (2010). *Mûnis ve Âgehi Firdevsü'l-ikbâl (vr. 1b-156b) (Giriş, İnceleme, Metin, Dizin)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Kaman, Sevda (2012). *Firdevsü'l-ikbâl Giriş-Transkripsiyonlu Metin-İnceleme (156b-336a)-Dizin*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Khiva, (1994). Taşkent: Uzbekistan Publishers.

Köprülü, Mehmet Fuad (1988). "Çağatay Edebiyatı", *İA*, c.3, s. 270-323.

Özaydın, Abdülkerim (1997). “Hârizm”, *TDVİA*, c. 16, s. 217-220.

Roux, Jean-Paul (1999). *Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm*, (çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul: Kabalcı.

Sağol-Yüksekkaya, Gülden (2010). “Türklerde Ölümün Algılanışı “Ölmek” Karşılığı Kullanılan Kelimelerden Hareketle”, *Uçmağa Varmak Kitabı*, (Editörler: Emine Gürsoy-Naskali, Gülden Sağol-Yüksekkaya), s. 3-40, İstanbul: Kitabevi.

Saray, Mehmet (1998). “Hive Hanlığı”, *TDVİA*, c. 18, s. 167-170.

Saray, Mehmet (1987). “Buhâra (Özbek) Hanlığı (1753 den itibaren emirliği) 1500-1920”, *Tarihte Türk Devletleri*, c. II, s. 591-600.

Saray, Mehmet (1987). “Hive Hanlığı (1512-1873 ve 1920)”, c. II, s. 601-610.

Saray, Mehmet (1987). “Hokand Hanlığı (1700-1876)”, s. 611-617.

Saray, Mehmet (1994). *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Ankara: TTK Yayınları.

Saray, Mehmet (1993). *Özbek Türkleri Tarihi*, İstanbul: Nesil Yayınları.

Schuyler, Eugene (2007). *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, (çev. Firdevs Çetin, Halil Çetin), İstanbul: Paradigma Yayıncılık.

Steingass, F. (1930). *Persian-English Dictionary*, London.

Şeyh Süleyman Efendi-Yi Buhari (1298). *Lugat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî*, İstanbul.

Şimşir, Sebahattin (2009). *Dünden Bugüne Türkistan'da Türkler*, İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık.

Şişman, R. Şenay (2012). *Firdevsü'l-İkbâl: Giriş, Transkripsiyonlu Metin (vr. 336a-523a)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Tekin, Feridun (2011). “Hanlıklar Dönemi Çağatay Edebiyatı”, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, c. 6/1, s. 1782-1788.

Togan, A. Zeki Velidi (1981). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi Batı ve Kuzey Türkistan*, C.1, İstanbul: Enderun Kitabevi.

Togan, Zeki Velidi (1977). “Hârizm”, *İA*, c. 5/1, s. 240-257.

Tokyürek, Hacer (2009). “Eski Uygur Türkçesinde “Ölüm” Kavramı ile İlgili İfadeler”, *Bilig*, S. 50, s. 169-198.

Tuna, Osman Nedim (1957). "Köktürk Yazıtlarında "Ölüm" Kavramı ile İlgili Kelimeler ve "kergek bol-" Deyiminin İzahı", *VIII. Türk Dil Kurumu Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*, s. 131-148.

Yaman, E. ve Mahmud, N. (1998). *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*, Ankara: TDK Yayınları.

[Yazıksız], Necip Asım (1328). "Firdevsü'l-ikbâl 1", *Türk Derneği*, S. 2, s. 68-71.

[Yazıksız], Necip Asım (1328). "Firdevsü'l-ikbâl 2", *Türk Derneği*, S. 3, s. 81-85.